

ნინო სილაგაძე

სოფელ დმანისის დარბაზული ეკლესიები

თეორიწყაროს მუნიციპალიტეტის სოფ. დმანისში (ან ღუმანისში) და მის შემოგარენში დარბაზული ტიპის სამი ეკლესია მდებარეობს (სურ. 1), რომელთა შესახებაც სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობები საკმაოდ მწირია.¹ ამავე დროს ხსენებულ ტერიტორიაზე ჩვენ მიერ დაფიქსირებულია აგრეთვე ნაკლებად შესწავლილი რამდენიმე რელიეფური სტელა. წინამდებარე ნაშრომში შევეცდებით, უფრო დეტალური ინფორმაცია წარმოვადგინოთ ამ არქიტექტურული და რელიეფური ძეგლების შესახებ.

პირველი ეკლესია, რომელსაც დმანისის მოსახლეობა ღვთისმშობლისას უწოდებს, საკუთრივ სოფელშია განლაგებული, მეორე – მის კუთვნილ სათიბების ტერიტორიაზე, დმანისსა და მის აღმოსავლეთით მდებარე სოფ. ლიპს შორის ოდესღაც არსებული დამაკავშირებელი გზის მახლობლად. ამ უკანასკნელს ადგილობრივი მცხოვრებნი მთავარანგელოზის ეკლესიად მოიხსენიებენ. მესამე, ყველაზე მეტად დაზიანებული მცირე ტაძარი დმანისიდან ფიტარეთისაკენ მიმავალი გზის მახლობლად, მაღალ ბორცვზეა განლაგებული, სოფლიდან ორიოდე კილომეტრის მოშორებით. ამ ეკლესიას პირობითად წმ. გიორგისას უწოდებენ. სოფელ დმანისის მოსახლეობა წარსულში, ძირითადად, ოსური იყო, ამჟამად აქ უმეტესობას ჩამოსახლებული სვანები წარმოადგენენ და მათ გადმოცემით იციან ეკლესიების სახელები. ტაძრებში პერიოდულად შესაბამისი ტრადიციული სვანური დღესასწაულები აღინიშნება (საინტერესოა, რომ ღვთისმშობლის ეკლესიას სოფლის მკვიდრნი ზოგჯერ ლამარიას სახელითაც კი მოიხსენიებენ), თუმცა არც ერთი ეკლესია არაა მოქმედი. ამრიგად, ეკლესიების ორიგინალური სახელები და მათთან დაკავშირებული გადმოცემები, როგორც ჩანს, დაკარგულია.

სოფ. დმანისსა და მის მეზობელ, თითქმის დაცარიელებულ სოფ. ლიპს

¹ კერძოდ, არსებობს მხოლოდ პასპორტები ზედაპირული აღწერილობით.

შორის მდებარე ე. წ. მთავარანგელოზის ეკლესია მცირე ზომის დარბაზულ ეკლესიას წარმოადგენს მინაშენით სამხრეთიდან (სურ. 2, 3). დარბაზის ზომებია 4,50X2,80 მ. აღმოსავლეთის კედლის მაქსიმალური სიმაღლე 6 მ-ია, ჩრდილოეთისა – 3. კედლების სისქე 90 სმ-ს აღწევს. ეკლესიის ფასადები აგებულია მსხვილი, კარგად დამუშავებული, თბილი ტონის მოყვითალო ქვიშისფერი კვადრებით – ალგეთის ტუფით. ქვები ყველა ერთი ზომის არაა, თუმცა თითქმის ყველგან დაცულია წყობის ჰორიზონტალური რიგები (სურ. 4). ქვის დამუშავების ტექნიკა ძალზე მაღალი ხარისხისაა. ინტერიერში გამოყენებულია იგივე, ოდნავ უფრო წვრილი ქვიშისფერი კვადრები, თუმცა ალაგ-ალაგ ჩართულია მუქი რუხი ბაზალტი. კამარა ჩამოქცეულია, მინაშენი და დარბაზის სამხრეთი კედელი დანგრეულია, თუმცა ჩანს, რომ ერთადერთი კარი დარბაზს მინაშენიდან ჰქონდა, რომელიც, სავარაუდოდ, მინაშენის შესასვლელის ღერძზე იყო განლაგებული. საკუთხეველის ნაწილში სარკმლის თაღი და კონქი აშკარად მოგვიანო შეკეთების დროინდელია (სურ. 5). სამხრეთ კედელში ამოსულია დიდი ხე, რაც ძალზე ამძიმებს ძეგლის მდგომარეობას.

დასავლეთის კედელი შედარებით უკეთაა შემონახული, შემორჩენილია აგრეთვე სარკმლის ქვედა ნაწილი (სურ. 6). ჩრდილოეთის მხარეს კედელი ნაწილობრივ დანგრეულია, მაგრამ იქვე დაგდებული სწორკუთხად ამოჭრილი ქვის ბლოკი საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ აქაც ერთი სარკმელი არსებობდა. იქვე, ჩრდილოეთის კედელთან, ეკლესიის გარეთ დავაფიქსირეთ მიწაში ჩასული მასიური ბლოკი ხერხულა ფორმით და კუთხის პროფილირებული ქვა (სავარაუდოდ, კარნიზის ელემენტები?).

რაც შეეხება ნაგებობის აღმოსავლეთ ნაწილს, აფსიდში გავჩრილია ერთი, საკმაოდ დიდი ზომის სარკმელი, რომელიც უფრო დაბლა მდებარეობს, ვიდრე დასავლეთის და სავარაუდო ჩრდილოეთის სარკმელი. სარკმლის აქეთ-იქით ორი მცირე, თითქმის კვადრატული ნიშია. კონქი ჩამოქცეულია და ნაწილობრივად შემორჩენილი, თუმცა შეიძლება ითქვას, რომ ისევე როგორც აფსიდს, კონქს ნაღისებრი ფორმა არ გააჩნდა (სურ. 7). აფსიდისპირა პილასტრები არაა (შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ტრიუმფალური თაღი დაკიდებული იყო), დარბაზი მცირე ზომების გამო არაა დანაწევრებული პილასტრებით. ეკლესიის შიგნით დავაფიქსირეთ ორი რკალისებრი ფორმის ქვა (სურ. 8) (სავარაუდოდ, შესასვლელი ტიმპანის თაღის ფრაგმენტები?). ასეთივე რკალისებრი ფორმის ქვა გვია ეკლესიის სამხრეთით, მინაშენის კედლის ხაზის გარეთ (სავარაუდოდ, მინაშენის შესასვლელის ტიმპანის თაღის ფრაგ-

მენტი?). აქვე დავაფიქსირეთ კიდევ ერთი ბრტყელი პროფილირებული ფილა.

ეკლესიის გარშემო ყველგან ყრია ქვის კვადრები, თუმცა ყველაზე მეტი რაოდენობა სამხრეთით, დანგრეული მინაშენის მხარესაა. ყურადღებას იქცევს მათი ღიდი, თუმცა არაერთგვაროვანი ზომა და ფორმა და დამუშავების საკმაოდ მაღალი ხარისხი. გალავნის ფრაგმენტები არ ჩანს. სავარაუდოდ, მინაშენი ეკლესიის თანადროული არაა, რადგან სამშენებლო ტექნიკის ხასიათი ოდნავ განსხვავებულია. 1979 წელს ც. დადიანიძის მიერ შედგენილი პასპორტის მიხედვით, ძეგლის აღმოსავლეთ ფასადზე, ლავგარდანის კუთხის ქვაზე არსებობდა წარწერა: „ქრისტე, შეიწყალე სული მიქაელისი“.² დღეს ეს წარწერა გამქრალია, რადგან ლავგარდანი მთლიანადაა ჩამოცვენილი.

სოფ. ღმანისის მთავარანგელოზის ეკლესიის სავარაუდო თარიღთან დაკავშირებით გამოთქმულია ვარაუდი – XI ს. ჩვენი აზრით, ნაგებობა უფრო მეტი დამაჯერებლობით შეიძლება დათარიღდეს X ს-ით. ამ ნაგებობის უახლოეს პარალელად და საუკეთესო ანალოგიად შეიძლება დავასახელოთ რამდენიმე კილომეტრის მოშორებით, სოფ. ალექსეევკას მიდამოებში მდებარე დარბაზული ეკლესია (სურ. 11). რადგანაც ეს უკანასკნელი ტაძარი უკეთაა შესწავლილი – სამიოდე წლის წინ მის ტერიტორიაზე ჩატარდა არქეოლოგიური კვლევები და სარესტავრაციო სამუშაოები – საშუალება გვაქვს დავყვარდნოთ ამ ახლადმოპოვებულ ინფორმაციას. ნაგებობა მდებარეობს სოფლიდან სამხრეთ-დასავლეთით ერთ კილომეტრში, ნასოფლარ ღრანეთის ტერიტორიაზე, მდ. ტორნეს მარჯვენა ნაპირზე.³ „ერთვის ქცაის ხევი ტორნე, ირავის ხეობის მდინარე. გადმოსდის ბერდენის მთას, მოდის სამხრით,“ – წერს ვახუშტი ბატონიშვილი.⁴

ღრანეთის ეკლესია შესწავლილია ი. ციციშვილის მიერ, რომელიც მას VIII-IX სს-ით ათარიღებს, ხოლო მისი ფასადების რესტავრაციას – XI ს-ით,⁵ და გ. ლაღიაშვილისა და გ. პატაშურის მიერ 2010 წელს ჩატარებული

² სავარაუდოდ, ამ წარწერამ მისცა საფუძველი ეკლესიის პირობით სახელწოდებას.

³ ხსენებულ მდინარეს ამჟამად ასლანკა ეწოდება. სახელწოდება ალექსეევკის მკვიდრ რუსულ მოსახლეობას ეკუთვნის, რომელიც აქ XIX საუკუნეშია ჩასახლებული, თუმცა მდინარის ქართული სახელი ნახსენებია ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებაში.

⁴ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 32.

⁵ ი. ციციშვილი. ალექსეევკა-ღრანეთის ძველი ეკლესია. საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XIII. თბ. 1951, გვ. 313-319.

არქეოლოგიური და სარესტავრაციო სამუშაოების ფარგლებში. უკანასკნელი მონაცემებით ძეგლის პირველი ფენა დათარიღებულია X ს-ით, ხოლო მეორე – XIV-XV სს-ით.⁶

ალექსეევკა-დრანეთის ეკლესია წარმოადგენს ორსაფეხურიან ცოკოლზე აღმართულ საკმაოდ მოზრდილ დარბაზულ ნაგებობას მინაშენით სამხრეთით, რომელიც ფასადს მთელ სიგრძეზე მიუყვება.

როგორც უკვე აღინიშნა, მის სტრუქტურაში გამოყოფილია ორი სამშენებლო ფენა. პირველი ფენის სამშენებლო მასალა და ტექნიკა თითქმის მთლიანად ემთხვევა დმანისის ე. წ. მთავარანგელოზის ეკლესიისას: კედლები აგებულია კლდის ნატეხი ქვით და დუღაბით, ხოლო პერანგში გამოყენებულია ანალოგიური მოოქროსფრო ტონის ალგეთის ტუფი, რომელშიც ალაგ-ალაგ ჩართულია მუქი ფერის ბაზალტის კვადრები. ფასადის საპირე ქვები ფაქიზადაა გათლილი, მათი ზომა ყველგან ერთნაირი არაა, თუმცა შეძლებისდაგვარად დაცულია ჰორიზონტალური მწკრივები.

ალექსეევკა-დრანეთის ეკლესიის შიდა სივრცე, დმანისის ეკლესიისაგან განსხვავებით, დანაწევრებულია ერთი წყვილი საკმაოდ შევრილი სამსაფეხურიანი პილასტრით, საიდანაც გადაღის კამარის ორსაფეხურიანი საბჯენი თაღი და თითო, გრძივი კედლების დამანაწევრებელი, თაღი (სურ. 12). დასავლეთის კედლის კუთხეებს ასევე აუყვება თითო სამსაფეხურიანი პილასტრი, მაშინ როდესაც დმანისის ეკლესიის დასავლეთი კედელი სადადაა გადაწყვეტილი. დმანისის ეკლესიის აფსიდში გაჭრილი მცირე კვადრატული ნიშების მაგიერ აქ უფრო მოზრდილი, მაღალი და ღრმა სწორკუთხა ნიშებია მოცემული (მათგან ერთი ამჟამად ამოქოლილია) (სურ. 13). ყველა ეს განსხვავება ალექსეევკა-დრანეთის ეკლესიის მოზრდილი ზომებითაა განპირობებული. ასევე, უფრო დიდი ზომით და რთული სტრუქტურითაა გამორჩეული ამ უკანასკნელის მინაშენი-სტოა, რომელიც შვიდი ბურჯითაა დანაწევრებული (სურ. 14). სწორედ მის ტერიტორიაზე ჩატარდა ძირითადი არქეოლოგიური სამუშაოები. სტოა უდავოდ ეკლესიის უძველეს ფენას განეკუთვნება და ძალზე საინტერესო ფორმა აქვს. ხსენებული ეპოქის შედარებით მოკრძალებული ზომის დარბაზულ ეკლესიებში იშვიათად გვხვდება ასეთი საზეიმო, რთული არქიტექტურული ფორმის მქონე სტოები. მის სტრუქტურაში ჩართულია, აგ-

⁶ გ. ლაღიაშვილი, გ. პატაშური. კვირიკესა და ივლიტას სახელობის ტაძარი ნასოფლარ დრანეთთან. „ძველი ხელოვნება დღეს“. №1. თბ. 2010, გვ. 41-50.

რეთვე, ადრეული პერიოდის რელიეფური სტელების ფრაგმენტები. ერთ-ერთი სტელა ოთხწახნაგა სვეტს წარმოადგენს, რომლის ერთი წახნაგი შემკულია ურთიერთგადამკვეთი რომბების ორნამენტით, მეორე – ფოთლოვანი მოტივით. მესამე წახნაგზე (ეს უკანასკნელი სვეტის წინა ფასადს წარმოადგენს) გამო-სახულია საფეხურებიან კვარცხლბეკზე აღმართული გაფოთილი ღერო. ღე-როზე ასხმულია მედალიონი, რომელშიც ბოლნური ჯვარია ჩასმული. ხსენე-ბული ღერძული კომპოზიცია, როგორც ჩანს, მთელი ქვასვეტის სიგრძეზე მეორდებოდა, თუმცა სტელა გადატეხილია და მისი ერთი ფრაგმენტი გამო-ყენებულია სტოას დამანაწევრებელი თაღედის სვეტად, მეორე, უფრო მცირე ნატეხი კი – მის სვეტისთავად (ის პერპენდიკულარულად ადევს სვეტს ზე-ვიდან) (სურ. 15).

თაღედში კიდევ ერთი ძველი სტელაა გამოყენებული: მინაშენის აფსი-დის ჩრდილოეთ კუთხესთან ჩასმულია ქვაჯვარი, რომლის წინა პირზე გა-ნირჩევა მაღალმხატვრულ დონეზე შესრულებული ვაზის გამოსახულება (სურ. 16). ორივე სტელის ორნამენტიკა დიდ მსგავსებას პოულობს ქვეშის ეკლესიის კედელში ჩატანებულ სტელასთან (V-VI სს.) (სურ. 17), ბაღიჭის (VI-VII სს.)⁷ და დემირბულადის (VI-VII სს.)⁸ სტელებთან, სათხის ეკლე-სიის ინტერიერში, ჩრდილოეთ კედელში ჩაშენებულ სტელასთან (VI ს.)⁹ დამბლუტის-წყლის მცირე ეკლესიის ქვაჯვარის ფრაგმენტთან (VI ს.)¹⁰ ბოლნისის სიონის დასავლეთ ფასადში ჩაშენებულ ფრაგმენტთან (VI ს.)¹¹ ბოლნისის მხარეთმცოდნეობით მუზეუმში დაცულ სტელასთან (VI ს.)¹² და სხვ. ამდენად, ალექსეევკის ეკლესიის სტელებიც, სავარაუდოდ, VI-VII სს. განეკუთვნება.¹³

საბედნიეროდ, ალექსეევკა-დრანეთის ეკლესიაზე, დამახასიათებელი არ-

⁷ გ. ჯავახიშვილი. ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები. თბ. 1998. გვ. 18, ტაბ. XXVII.

⁸ გ. ჯავახიშვილი. ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები, გვ. 21, ტაბ. XXXVI.

⁹ გ. ჯავახიშვილი. ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები, გვ. 20, ტაბ. XXXI.

¹⁰ გ. ჯავახიშვილი. ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები, გვ. 26, ტაბ. II.

¹¹ კ. მაჩაბელი. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები. თბ. 2008, ტაბ. 67.

¹² კ. მაჩაბელი. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები, ტაბ. 72.

¹³ გ. ლალიაშვილი, გ. პატაშური. კვირიკესა და ივლიტას სახელობის ტა-ძარი ნასოფლარ დრანეთთან, გვ. 45-50.

ქიტექტურული დეტალების გარდა, შემორჩენილია ასევე ორნამენტული მორთულობაც, რომელიც, სამშენებლო ტექნიკასა და ტიპოლოგიურ თავისებურებებთან ერთად, ძეგლის აგების და გადაკეთების თარიღის დაზუსტების შესაძლებლობას იძლევა. დიდი ზომის კარგად დამუშავებული კვადრების გამოყენება X ს-ის ზუროთმოდგრების დამახასიათებელი ნიშანია (განსაკუთრებით, ქვემო ქართლში). X საუკუნეზე განეკუთვნება უდავოდ აღმოსავლეთი სარკმლის საპირის ჩუქურთმა, რომელიც S-ისებური ორნამენტის ორგვარ სახეობას წარმოგვიდგენს (სურ. 18). ანალოგიურ ორნამენტს ჩვენ ვხვდებით აგრეთვე ჯაყისმანის ტაძრის დასავლეთ სარკმლის საპირეზეც, რომელიც თამამად შეიძლება X ს-ის მიწურულით დათარიღდეს.¹⁴ ამავე ეპოქაზე მიუთითებს აგრეთვე ალექსევკა-დრანეთის ეკლესიის ინტერიერში არსებული მასიური პილასტრების ფორმა და მათი კაპიტელები, რომლებიც შემკულია სადა წრეების ორი რიგით (სურ. 19). კაპიტელების ასეთი დეკორი ძალზე გავრცელებულია VIII-X სს-ის ქართულ არქიტექტურაში, განსაკუთრებით – ქვემო ქართლსა და ჯავახეთში. ძეგლს აქვს წარწერაც შესასვლელის მარჯვენა ბურჯზე – „ქრისტე შეიწყალე ...გალატოზი იოანე და მისნი ძენი“. წარწერას ი. ციციშვილი XVII-XVIII სს. ათარიღებს, გ. გაგოშიძე – X-XI სს-ით.¹⁵

ამდენად, ალექსევკა-დრანეთის ეკლესია, რომელსაც ბოლო დროის გამოკვლევების საფუძველზე კვირიკესა და ივლიტას ეკლესიასაც უწოდებენ¹⁶, ღმანისის მოკრძალებულ ტაძართან შედარებით დიდი ზომებით, ინტერიერის რთული სტრუქტურითა და საზეიმო, რიტმული კომპოზიციის მქონე სტოით გამოირჩევა. სამაგიეროდ, დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს ორივე ძეგლის სამშენებლო ტექნიკა და თითქმის იდენტურია მათი გეგმაც. ამრიგად, ალექსევკა-დრანეთის შედარებით უკეთ შემონახული და შესწავლილი ეკლესია საშუალებას გვაძლევს მისი ანალოგიით, სავარაუდოდ, X ს-ით დავათარილოთ ღმანისის მთავარანგელოზის ტაძარიც.

დავუბრუნდეთ ღმანისის მთავარანგელოზის ეკლესიას. ამ საინტერესო

¹⁴ ნ. სილაგაძე. ჯაყისმანის მონასტერი. თბილისი. 2011, გვ. 10-13.

¹⁵ ი. ციციშვილი. ალექსევკა-დრანეთის ძველი ეკლესია. გვ. 313-319; გ. ლალიაშვილი, გ. პატაშური. კვირიკესა და ივლიტას სახელობის ტაძარი ნასოფლარ დრანეთთან. გვ. 41-50.

¹⁶ არქეოლოგიური გათხრებისას ეკლესიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია ვერცხლის კანდელი წარწერით, რომელზეც ეკლესიის პატრონები – კვირიკე და ივლიტა – არიან მოხსენიებული. იხ. გ. ლალიაშვილი, გ. პატაშური. კვირიკესა და ივლიტას სახელობის ტაძარი ნასოფლარ დრანეთთან, გვ. 45-50.

ძეგლის ღირებულება მხოლოდ მისი ხუროთმოძღვრებით არაა განსაზღვრული. აუცილებელია განვიხილოთ აგრეთვე ორი რელიეფური სტელა, რომლებიც ტაძრის მიმდებარე ტერიტორიაზე დავაფიქსირეთ. ერთი, შედარებით მცირე ფილა-სტელა, ეკლესიიდან აღმოსავლეთით არის აღმართული. მასიურ ბაზისზე სწორკუთხა ბლოკი დგას, რომლის წინა პირზე ამოკვეთილია ერთი დიდი და ოთხი მცირე ჯვარი. ცენტრალური დიდი ჯვარი ბოლოებში გაგანიერებული მკლავებით დამუშავებულია პარალალური ხაზებით. მის ქვევით რაკალზე ოთხი მცირე ჯვარია განლაგებული (სურ. 9). ფილის ზედა ნაწილი დაზიანებულია და, ამგვარად, ძნელია იმის თქმა, იყო თუ არა აქ ასევე მოცემული მცირე ჯვრები ან რაიმე სხვა ელემენტები. ამ სტელის ზუსტი დათარიღება საკმაოდ დიდ სირთულეს წარმოადგენს, რადგან მასზე არსებული მარტივი, კონსერვატული ტიპის გამოსახულებები ნებისმიერ პერიოდში შეიძლება იყოს გაკეთებული.

მეორე სტელა, რომელმაც განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო, მიყუდებულია ტაძრის დასავლეთის კედელზე. საკმაოდ დიდი ზომის ფილაზე ცენტრში გამოსახულია ბოლოებში გაგანიერებული მკლავების მქონე ჯვარი. მკლავები დამუშავებული შტრიხებით და ბოლოებში – დეკორატიული ხვეულებით. ჯვარი აღმართულია ბუნზე, რომელიც, თავის მხრივ, საფეხურებიან კვარცხლბეკს ეყრდნობა. ბუნიდან ხაზებით დამუშავებული „ფრთები“ (აყვავებული ჯვარი) და ჰორიზონტალურად მიმართული ღეროებია ამოზრდილი. ეს უკანასკნელები ფოთლოვანი ორნამენტით სრულდება. მარცხენა ღეროდან გადმოკიდებულია ყურძნის მტევანი (როგორც ჩანს, ანალოგიური ელემენტი მარჯვენა მხარეს წაშლილია). საფეხურებიან კვარცხლბეკზე ამოკვეთილია ასევე აყვავებული მომცრო ჯვარი. კომპოზიცია მოქცეულია მარტივად პროფილირებულ ოვალურ ჩარჩოში და კიდევ ერთ, სწორკუთხა, განიერ ორნამენტულ ჩარჩოში. ოვალური ჩარჩოს გარეთ, სტელის ზედა ნაწილში, ჯვრის აქეთ-იქით ორი დეკორატიული მედალიონია (ასტრალური სიმბოლოები). გარე დეკორატიული არშია შედგება ტეხილი ხაზისა და პალმეტებისაგან. სტელის ქვედა მარცხენა კუთხეში მოცემულია ნახევრად წაშლილი წარწერა (სურ. 10).

ფილის დანარჩენი წახნაგები სადაა. ბაზისი დაკარგულია. რაც შეეხება წარწერას, იგი, სავარაუდოდ, სომხურია.¹⁷ და საერთოდ, სტელა უფრო სომხურ ხაჩკარს მოგვაგონებს. ამის სასარგებლოდ მრავალი დეტალი მეტყველებს:

¹⁷ სამწუხაროდ, ცუდი დაცულობის გამო წარწერის გაშიფვრა ვერ მოხერხდა.

• სტელის ორნამენტული გაფორმება, სტილისტური თვალსაზრისით, უფრო მოგვიანო ხანაზე, განვითარებულ შუა საუკუნეებზე, XI-XII სს-ზე, შესაძლოა, XIII საუკუნეზე მიუთითებს. საინტერესოა, რომ უკანასკნელი წლების კვლევების შექმნე (ოშკის ტაძრის სტლები) ირღვევა ის წარმოდგენა, რომ თითქოს საქართველოში სტელებს IX ს-ის შემდეგ თითქმის აღარ აღმართავდნენ. მაგრამ ყოველივე ამის მიუხედავად, განვითარებული შუა საუკუნეებით დათარიღებული ქართული სტელები მაინც დიდ იშვიათობას წარმოადგენს. სამაგიეროდ, განვითარებული და გვიანი შუა საუკუნეების ხაჩკარები მრავლადაა სომხეთში და მის ფარგლებს გარეთაც – ყველგან, სადაც ისტორიულად არსებობდა ან არსებობს სომხური მოსახლეობა.

• დმანისის ტაძრის დასავლეთ კედელზე მიყუდებული ფილის ფორმა და მასზე ამოკვეთილი დეკორატიული კომპოზიცია საკმაო მსგავსებას ამჟღავნებს სომხური ხაჩკარებთან. უდავოა, რომ ტრადიციული ხაჩკარი – სწორკუთხა ფილა, რომლის ერთ მხარესაც მოცემულია ჯვრის გამოსახულება გარკვეულ ორნამენტებთან კომბინაციაში, ადრექრისტიანული (V-VII სს.) ჯვრით დავიკრთვნიებული სტელისგან, ქვასვეტის, ქვაჯვარის ფორმისაგან წარმოიშვა, რომელიც თითქმის ერთნაირი იყო სომხეთშიც და საქართველოშიც. მაგრამ საქართველოში მოგვიანებით ხაჩკარის ფორმა აღარ განვითარდა, რისი მიზეზიც უნდა ვეძიოთ სარწმუნოებრივ განსხვავებაში ჩვენსა და ჩვენს მეზობლებს შორის, უფრო სწორედ, სარწმუნოებით განპირობებულ განსხვავებული სახვითი ფორმების არსებობაში. განსხვავებით საქართველოსგან, სომხეთში თითქმის ერთნაირი ფორმის ხაჩკარებს მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში ქმნიან და დღესაც აგრძელებენ ამ ტრადიციას.

• რაც შეეხება ფილაზე ამოკვეთილ კომპოზიციას, იგი ასევე ტრადიციულია სომხური ხაჩკარებისთვის: ესაა ბოლოებში გაგანიერებული წაგრძელებული ფორმის განედლებული დიდი ჯვარი მკვეთრი სილუეტით. სომხურ ხაჩკარებზე, როგორც წესი, ჯვრის ქვედა ბოლოდან ამოიზრდება გაღუნული ნახევარპალმეტები (მაგ., ტალინის სტელა (IX-X სს.)¹⁸ (სურ. 20) და სხვ.). ჩვენს შემთხვევაში პალმეტებს ოდნავ მოუხეშავი, პარალელური ხაზებით დამუშავებული ფორმა აქვს.

• ხაჩკარების შემამკობელი ჯვარი, როგორც წესი, აღმართულია ბუნზე, ბუნზე თითქმის ყოველთვის სახეზეა მედალიონი, რომელიც ჩვენ შემთხვევაში

¹⁸ А. Якобсон. Армянские хачкары, 1986. armenianhouse.org/yakobson/armenian-khachkars, გვ. 11.

დამუშავებულია კონცენტრული წრეებით. ღმანისის ხაჩკარზე ბუნიდან ჰორი-ზონტალურად გამოიზრდება ორი ღერო ფოთლებით და თითო ჩამოკიდებული მტევნით. ასეთი რამ ასევე ტრადიციულია სომხური ხაჩკარებისთვის – მაგ., ირინდის VII ს-ის სტელაზე მოცემული ანალოგიური განშტოებები გადმოკიდებული მტევნებით.¹⁹ ხაჩკარებზე ტრადიციულად შეიძლება იყოს მოცემული რომელიმე სხვა ნაყოფებით – უფრო ხშირად ესაა ვაშლი ან ბროწეული: მაგ., ანისის და ახპატის გავიტის ხაჩკარები (X-XII სს.) (სურ. 21, 22, 23), ბიურაქანის ხაჩკარი (XI-XII სს.) და სხვ.²⁰

• სომხური ხაჩკარების უმრავლესობაზე, როგორც ჩვენს შემთხვევაში, ჯვარი საფეხურისებრ კვარცხლბეკზე ღვას. კვარცხლბეკზე კიდევ ერთი განედლებული ჯვარია ამოკვეთილი.

• სომხურ ხაჩკარებზე, ღმანისის ფილის მსგავსად, ჯვარი მოქცეულია მდიდრულ ჩარჩოში, რომელიც პორტალს მოგვაგონებს. ჩვენს შემთხვევაშიც ჩარჩო ორმაგია – გარე სწორკუთხა და შიდა თაღოვანი. გარე ფართო ჩარჩო მორთულია ტეხილი ორნამენტით და პალმეტებით. თავად ჯვრის ზედაპირი შტრიხებითაა დამუშავებული, ხოლო ბოლოები – მცირე ხვეულებით. ასევე, მდიდრულად ორნამენტირებული ჩარჩო და ჯვრის ზედაპირზე შტრიხები ან წნული დეკორი ახასიათებს სომხურ ნიმუშებს, განსაკუთრებით – XI-XIII სს-ის ხაჩკარებს.

• წარწერა სომხურ ხაჩკარებზე, როგორც წესი, მოცემულია ხოლმე კვარცხლბეკზე ან მის ქვეშ, როგორც ჩვენს შემთხვევაში.

ამრიგად, ჩვენი აზრით, ღმანისის ეკლესიასთან არსებული ორნამენტირებული ფილა-სტელა XI-XIII სს-ის სომხურ ხაჩკარს წარმოადგენს და არაფერი აქვს საერთო თავად ეკლესიის ნაგებობასთან, რომელიც დაახლოებით X ს-ის მიწურულს უნდა იყოს აგებული. შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ, როგორ ან როდის აღმოჩნდა ფილა ტაძრის მიმდებარე ტერიტორიაზე. როგორც ვიცით, ზოგადად ქვემო ქართლში და საკუთრივ სამშვილდის „ქვეყანაში“, სადაც განლაგებულია სოფელი ღმანისი, ყოველთვის არსებობდა ბილინგვიზირებული სომხური მოსახლეობა, ხოლო გარკვეულ ეპოქებში ეს ტერიტორია ტაშირ-ძორაგეტის, ანუ კვირიკიანთა სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა²¹

¹⁹ А. Якобсон. Армянские хачкары, გვ. 12.

²⁰ А. Якобсон. Армянские хачкары, გვ. 22, 25.

²¹ ნ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი. ნაკვ. I. თბ. 1979, გვ. 70-71.

(IX ს-ის შუა ხანები – 1065 წ.).²² ამდენად, XI-XIII სს-ის სომხური ხაჩკარი სოფელ ღმანისში შეიძლება როგორც განვითარებულ ან გვიან შუა საუკუნეებში, ასევე XIX ან XX ს-ში გადმოეტანათ.

სოფ. ღმანისის ტერიტორიაზე მდებარეობს კიდევ ერთი დარბაზული ეკლესია, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა ღვთისმშობლისას უწოდებს. შენობა ნაწილობრივ მიწაშია ჩასული, კედლები და მიმდებარე ტერიტორია მცენარეებითაა დაფარული. ნაგებობის გარე ზომები მინაშენებითურთ 7,5X 6,5 მ-ია. აღმოსავლეთ ნაწილში კედლის სიმაღლე მიწის დონიდან დაახლოებით 2,9 მ-ია (სურ. 24, 25).

შენობა აგებულია სხვადასხვა ზომის, და ფორმის მსხვილი, უხეშად დამუშავებული, ძირითადად რუხი ფერის ქვისაგან, თუმცა გვხვდება, ასევე, თბილი ტონის ქვიშისფერი, მოწითალო და მუქი, თითქმის შავი ბაზალტის კვადრებიც. როგორც ჩანს, კედლები თითქმის მთლიანად თავიდანაა გადაწყობილი, რადგან მათ წყობაში ჩართულია როგორც კარგად დამუშავებული კვადრები (როგორც ჩანს, თავდაპირველი), ასევე ფიქალები, ფლეთილი ქვა და მრგვალი ფორმის ქვებიც კი. ფლეთილი ქვები და ფიქალები უმეტესად დასავლეთ კედელში გვხვდება, რომელიც, როგორც ჩანს, განსაკუთრებით დაზიანდა დროთა მსვლელობისას. ყოველივე ამის გამო ეკლესიის ფასადები უჩვეულოდ, საკმაოდ ფერწერულად გამოიყურება. სავარაუდოდ, შენობამ მრავალი ნგრევა და გადაკეთება განიცადა. მრავალფეროვნებით ყველაზე მეტად გამოირჩევა აღმოსავლეთის ფასადი, სადაც ერთადერთი სარკმლის თავსართად გამოყენებულია შვერილი ოვალური ფორმის ქვა, რომელიც ჰორიზონტალურადაა ჩასმული კედელში. თავად სარკმელი გაჭრილია წრიული ფორმის დიდ ქვაში და გასადების ჭუჭრუტანის ფორმა აქვს.²³ აღმოსავლეთ ფასადზე გაჭრილი სარკმლის ქვეშ მოთავსებულია ფილა ჯვრის რელიეფური გამოსახულებით. ჯვარი თითქმის ტოლმკლავაა და მცირე წრიული მედალიონი აქვს. თავად ქვა, რომელზეც რელიეფია ამოკვეთილი, მკვეთრად გამოირ-

²² მატიანე ქართლისაჲ. ქართლის ცხოვრება. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 257-259; ა. ბოშიშვილი. ღორე. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. სპეციალური გამოშვება: დავით აღმაშენებელი და მისი ეპოქა. თბ. 2012, გვ. 90-106, გვ. 91-93.

²³ დაახლოებით ასეთივე ზომის და ფორმის ქვა გასადების ფორმის ნახვრეტით გვხვდება ნაგებობის გარეთ, მის დასავლეთ კედელთან. სავარაუდოდ, ეს დასავლეთ მხარეს არსებული სარკმლის ფრაგმენტია.

ჩვეა თავისი ღია, მოოქროსფრო თბილი ტონალობით უფრო მუქი ფერის კედლის ფონზე.

დარბაზულ ეკლესიას სამხრეთითა და ჩრდილოეთით სხვადასხვა დრო-ის მინაშენი აქვს. ეკლესიის მთავარი დარბაზი გადახურულია ოდნავ შეისრული კამარით, რომელიც ფიქალებით ქარგილზეა ამოყვანილი. ინტერიერში დარბაზის ზომებია 6,4X3 მ. კამარის აღმოსავლეთი და დასავლეთი მხარეები დანგრეულია, თუმცა შემორჩენილი ნაწილის მიხედვითაც ცხადად ჩანს, რომ კამარა არაა თავდაპირველი. აფსიდი არასწორი მოხაზულობისაა და სხვადასხვაგვარი ქვებითაა აგებული, საგულდაგულოდ დამუშავებული, კარგად გათლილი კვადრები გამოყენებულია მხოლოდ მის შვერილებზე. აფსიდში ერთი სარკმელია გაჭრილი. ეს სარკმელი, რომელიც ფასადზე არასწორი, გასაღების ჭუჭყრუტანის ფორმით გამოდის, შიგნიდან ჩვეულებრივი თაღოვანი მოხაზულობისაა. ერთი სარკმელი მოთავსებულია აგრეთვე დარბაზის სამხრეთ კედელში, ის სამხრეთ მხარეს არსებული მინაშენის სახურავის მაღლაა გაჭრილი. სავარაუდოდ, კიდევ ერთი სარკმელი იყო დასავლეთ მხარესაც, თუმცა დღეს მხოლოდ მისი ნაშთია შემორჩენილი. საკუთხეველში ღვას ტრაპეზი – სწორკუთხა მოვარდისფრო ტონის ქვა ჯვრის გამოსახულებით. ტრაპეზის გარდა, აქ კიდევ ერთი კუბური ფორმის, თითქმის დიაგონალზე გატეხილი რელიეფური ქვაა. მის ერთ წახნაგზე წრიული წნული დეკორია მოცემული, მეორეზე – განედლებული ჯვრის გამოსახულება. ქვა, სავარაუდოდ, სტელის ფრაგმენტს წარმოადგენს. დარბაზის სიმაღლე ინტერიერში ამჟამინდელი იატაკის დონიდან ჩამოქცეული თაღის ზენიტამდე დაახლოებით 4 მ-ია, დასავლეთ კედლის შემორჩენილი სიმაღლე 3,4 მ-ია. ზედაპირული დაკვირვების შედეგად შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მთლიანად ნაგებობა დაახლოებით ნახევარი მეტრის სიღრმეზეა ჩამჯდარი მიწაში.

დარბაზს ორი კარი აქვს (სამხრეთ და ჩრდილოეთ მხარეს), რომლებითაც იგი მინაშენებს უკავშირდება. სამხრეთის მინაშენი უკეთაა შემორჩენილი. იგი მთელ სიგრძეზე მიუყვება დარბაზს და ბრტყელი აფსიდით ბოლოვდება აღმოსავლეთის მხარეს. მისი სიგანე დაახლოებით 1,37 მ-ია. მინაშენი ნახევარცილინდრული კამარითაა გადახურული, რომელიც, მთავარი დარბაზის კამარის მსგავსად, ფიქალებითაა აგებული. მისი შესასვლელი კარი ნახევრად მიწითაა ამოვსებული. როგორც ჩანს, მინაშენი არაა თავდაპირველი. მისი კედლის წყობა მთლიანად ფიქალებისა და რიყის ქვისაგან შედგება, მაშინ როდესაც მომიჯნავე ცენტრალური დარბაზის კედელი მსხვილი კვადრებითაა

ნაგები.

ჩრდილოეთის მინაშენი აღმოსავლეთის მხრიდან აფსიდითაა დაბოლოებული. მისი გარე კედელი, კონქი და კამარა მთლიანად დაშლილია. მინაშენის სიგანე დაახლოებით 1,6 მ-ია. შემორჩენილია მხოლოდ კამარის მცირე მონაკვეთი აფსიდის წინ (სურ. 26). შესასვლელი, რომელიც აკავშირებდა ამ მინაშენს მთავარ დარბაზთან, ამჟამად თითქმის ამოვსებულია ფლეთილი ქვით. მთლიან შენობაზე სახურავის საფარი არაა შემორჩენილი.

ნაგებობის გარშემო მრავალი საინტერესო ფრაგმენტი ყრია. ერთ-ერთი ასეთია სამხრეთის კედელთან მიყუდებული სტელა, რომელზეც გამოსახულია დიდი რელიეფური ჯვარი. ჯვარი კვარცხლბეკზეა აღმართული და ბოლოებში გაგანიერებული ფორმა აქვს, ხოლო თავად ფილა კუთხეებწაკვეთილ სწორკუთხედს წარმოადგენს. ეკლესიის ეზოში მრავლადაა, აგრეთვე, ნაწილობრივ მიწით დაფარული საფლავის ქვა. მათ შორის არის რამდენიმე საყურადღებო ნიმუში: მაგ., ორი ქვა, რომლებსაც შეკაზმული ცხენის ფორმა აქვს. ერთ-ერთ ასეთ ქვაზე ერთ მხარეს სქემატურადაა გამოსახული ადამიანი, მეორეზე კი – ცხენი. მეორე, უფრო მსხვილ, ცხენის ფორმის ქვაზე ნათლად იკითხება ჯვრის და უზანგების გამოსახულებები ორივე მხარეს.

ძეგლის დათარიღება ძალზე რთულია მისი ამჟამინდელი მდგომარეობის გამო, თუმცა მაინც შესაძლებელია რამდენიმე მომენტს მივაქციოთ ყურადღება: კედლის წყობაში ნაწილობრივ შემორჩენილი შედარებით კარგად დამუშავებული მსხვილი კვადრები (სავარაუდოდ, თავდაპირველი წყობის ნაშთები) ახლოსაა ქვის დამუშავების იმ ტექნიკასთან, რომელიც ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე იყო გავრცელებული ადრეულ შუა საუკუნეებში. ნაგებობის გეგმა, როგორც ჩანს, შეცვლილია დროთა განმავლობაში; სავარაუდოდ, მას თავდაპირველად ერთი მინაშენი ჰქონდა ჩრდილოეთის მხრიდან, ხოლო სამხრეთის მინაშენი მოგვიანებითაა აგებული. ამაზე მიუთითებს ჩრდილოეთის მინაშენის ფორმა – იგი აფსიდითაა დაბოლოებული, თანაც აფსიდი ძალზე ღრმაა. სამწუხაროდ, დანგრეული ჩრდილოეთის კედელი არ იძლევა იმის გარკვევის საშუალებას, სტოას ფორმის იყო ხსენებული მინაშენი თუ არა. ეკლესიის მიმდებარე ტერიტორიაზე ზედაპირული დაკვირვების შედეგად ვერ მივაკვლიეთ რაიმე არქიტექტურულ დეტალს (სვეტის, თადის ფრაგმენტს და სხვ.), რომელიც ამ საკითხის გადაჭრაში დაგვეხმარებოდა, ამისათვის გაწმენდითი სამუშაოების ჩატარებაა აუცილებელი. თუმცა დარბაზული ტიპის ეკლესია მინაშენით ერთ-ერთი მხრიდან (სულ ერთია, სტოას ტიპისაა ეს მინაშენი თუ

ეკვდერს წარმოადგენს), ფართოდაა გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ადრეულ შუა საუკუნეებში, კერძოდ კი, მრავლადაა ასეთი ნაგებობები ქვემო ქართლის თუ ჯავახეთის ტერიტორიაზე. ესენია აკვანებას, თრიალეთი-ოლთისის, თეთრიწყაროს, ტამალას და სხვ. ეკლესიები. დმანისის ეკლესიის სიახლოვეს ასეთი გეგმის მქონე დარბაზული ეკლესიები ასევე მრავლადაა, მაგალითად, ასეთია სულ ორიოდე კილომეტრში მდებარე ლიპის დანგრეული ეკლესიაც.

რაც შეეხება სამხრეთის მინაშენს, ჩვენი აზრით, იგი არ განეკუთვნება ეკლესიის თავდაპირველ გეგმას და მოგვიანებითაა აგებული, თუმცა ამ გადაკეთების თარიღის დადგენა ამ ეტაპზე შეუძლებლად მიგვაჩნია. ეს საკითხი დამატებით კვლევას მოითხოვს, რადგან მინაშენი შიგნიდან შელესილია და ნაწილობრივ მიწაშია ჩასული.

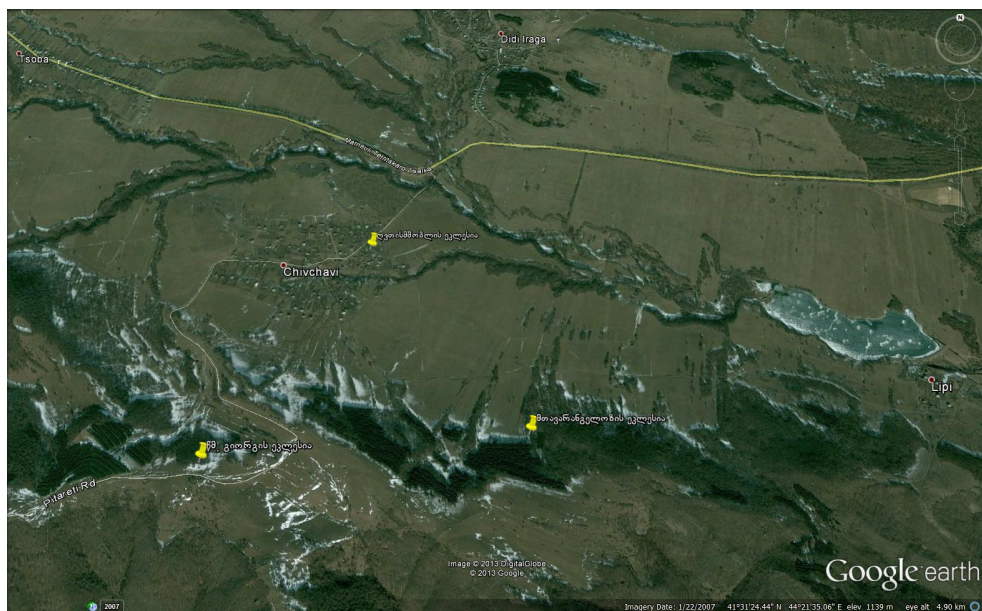
მესამე ეკლესია სოფლიდან სამხრეთის მიმართულების, ფიტარეთისკენ მიმავალი გზის პირას, მაღალი ბორცვის წვერზე მდებარეობს. გადმოცემით, დმანისის ოსური მოსახლეობა მას „რად ძვარს“ უწოდებდა, დღეს ის წმ. გიორგის ეკლესიის სახელითაა ცნობილი. ესაა ძლიერ დანგრეული მცირე დარბაზული ეკლესია. მთლიანად ჩამოქცეულია კამარა და ნაწილობრივ – კონქი. დარბაზის ზომებია 5,70X3,40 მ (სურ. 27). დასავლეთის და ჩრდილოეთის მხრიდან კედლები ღრმადია ჩასული მიწაში, ხოლო დარბაზის იატაკი დაფარული ჩამონაშალი ქვით. როგორც ჩანს, ეკლესიას მნიშვნელოვანი გადაკეთება განუცდია – კედლები თითქმის მთლიანად თავიდან ამოუყვანიათ. სამშენებლო მასალად გამოყენებულია სხვადასხვა ზომის და ფორმის ქვა (მათ შორის – ფლეთილიც). თუმცა ალაგ-ალაგ შემორჩენილი თლილი, მოყვითალო ტონის დიდი კვადრები იმის ვარაუდის საფუძველს იძლევა, რომ სწორედ ესაა ნაგებობის თავდაპირველი საშენი მასალა (სურ. 28).

ეკლესიას ერთი შესასვლელი აქვს სამხრეთიდან. საკურთხეველის აფსიდი ნახევარწრიულია და მცირე შვერილებით გამოიყოფა. მასში ერთი ვიწრო სარკმელი და ორი ღრმა თაღოვანი, ოდნავ ასიმეტრიული ფორმის ნიშია (სურ. 29). შესასვლელი ინტერიერში ტიმპანიტაა დაგვირგვინებული, რომელსაც ასევე არარეგულარული მოხაზულობა აქვს. დასავლეთის და ჩრდილოეთის კედლების ზედა ნაწილები დანგრეულია, ამიტომ შეუძლებელია ითქვას, ჰქონდა თუ არა ეკლესიას კიდეც სარკმლები.

ფასადების დეკორატიულ აქცენტებს აფსიდის სარკმლის მოჩარჩოება და სამხრეთის შესასვლელის ბალავარი წარმოადგენს. ორივე შექმნილია თბი-

ლი ტონის ქვიშისფერი ქვისგან. სარკმლის საპირე ხაზოვანი დეკორითაა შემკული, კარის ბალავარზე კი ამოკეთილია ნალისებრი ფორმის თაღოვანი თავსართი, გადანაკეცებზე თითო მაღალი ჯვარია აღმართული. კიდევ ერთი ჯვარი მოცემულია კომპოზიციის ცენტრში (სურ. 30). ეკლესიის გარშემო ყრია მასიური პროფილირებული ქვები, როგორც ჩანს – თარო-კარნიზის ფრაგმენტები. ეს კარნიზი, სავარაუდოდ, შენობის თავდაპირველ ფენას განეკუთვნება (ერთ ადგილას, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში ერთი ასეთი ქვა შერჩენილია კედელზე). სამშენებლო ტექნიკის ხასიათითა და შემორჩენილი დეკორატიული დეტალების (ეკლესიის ბალავარის რელიეფის მსგავსი დეკორატიული მორთულობა შემორჩენილია ამავე რეგიონში მდებარე სოფ. დიდი კლდეისის წმ. გიორგის VI-VII სს-ის ეკლესიის სარკმლის თავსართზე (სურ. 31)) თავისებურებების გათვალისწინებით ეკლესია, სავარაუდოდ, ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლს წარმოადგენს.

ილუსტრაციები

სურ. 1

სურ. 2

სურ. 3

სურ. 4

სურ. 5

სურ. 6

სურ. 7

სურ. 8

სურ. 9

სურ. 10

სურ. 11

სურ. 12

სურ. 13

სურ. 14

სურ. 15

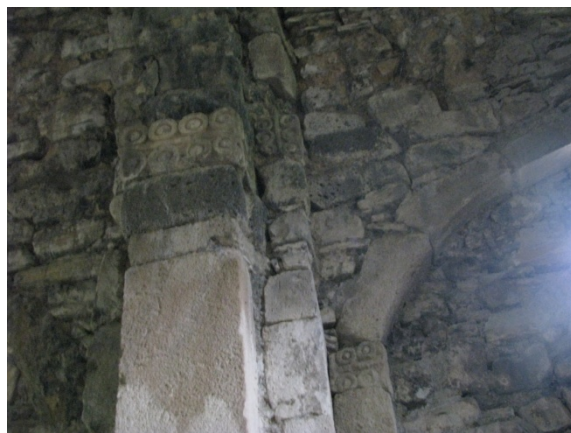
სურ. 16

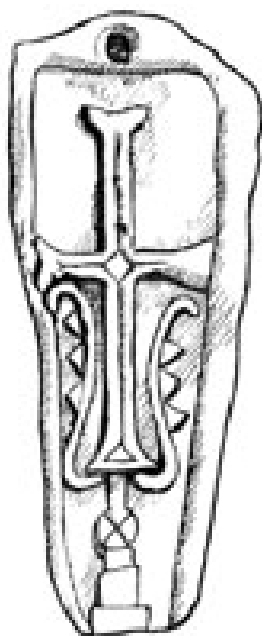
სურ. 17. ქვეშის ეკლესიის სტელა. VI ს.

სურ. 18

სურ. 19

სურ 20. ტალინის
სტელა. IX-X სს.

სურ. 21 ხაჩკარი
ანიშიდან. 952

სურ. 22. ხაჩკარი
აბჰატის გავიტიდან.
XII ს.

სურ. 23. ზაჩქარები ახპატის გავიტიდან

სურ. 24

სურ. 25

სურ. 26

სურ. 27

სურ. 28

სურ. 29

სურ. 30

სურ. 31. დიდი კლდეისის წმ. გიორგის ეკლესიის სარკმლის თავსართი

Nino Silagadze

THE ONE-NAVE CHURCHES OF VILLAGE DMANISI

Summary

The present paper covers some Medieval architectural complexes and relief-sculptures being beyond thorough academic research. Now in Tetrtskaro municipality, these monuments belong to historical province Kvemo (Lower) Kartli. They are concentrated around the old town Samshilde.

Village Dmanisi and neighboring places in Tetrtskaro municipality have three small Medieval one-nave churches lacking scholarly commentaries. One of them, one-nave church labeled after St. Virgin by the local folk, has stoa from the North and is dated by the 6th-7th cc. We think of southern stoa as having been added later.

The so-called Archangel church, situated at the distance of 1km. from the village, is one-nave construction of the second half of the 10th c. with the relief-stellae scattered nearby, Armenian khachkar (the 12th-13th cc.) among them.

Situated on the road towards Phitareti, the third church seems to be reconstructed for several times. Additionally and unfortunately, it is badly damaged. We think about Early Middle Ages as of time of its construction, though, gradually, it has been changed in different times.